

ПАНЄКІНА ТЕТЯНА

“Козацька” семантика деяких власних географічних назв України: на матеріалі українських прислів'їв та приказок

Фольклор є тією частиною культури, яка супроводжує кожний народ від початків до сьогодення, кумулюючи в собі знання, зберігаючи ознаки національного сприйняття, віддзеркалюючи дійсність рідною мовою, яка втілює своєрідність цілого народу [2,349].

Фольклорне слово за законами жанру естетично і стилістично навантажене, семантично повне, з широкими асоціативними зв'язками. У текстах відбуваються зрушення у семантиці мало не кожного компонента (в тому числі й онімичного), спричинені цими асоціаціями. При чому онім не повинен повністю змінити значення. Просто він потрапляє у такий контекст, який допомагає з'явитися усталеним асоціаціям [4, 97], дозволяє передати історичні події, охарактеризувати об'єкт, що має ту чи іншу назву. Розширюючи своє значення, топонім перетворюється на символ, свого роду сигнал для відтворення закріплених у свідомості народу знань про загальновідомі події.

Аналізуючи народні афоризми, ми спиралися на загальноновизнану тезу про те, що національну картину світу формує цілий ряд факторів, зокрема географічний, історичний, культурний, релігійний і під їх впливом формується національна психологія. Ціла низка фразеологізмів містить у своїй семантиці національно-культурний компонент. Наприклад, усім відома приказка “*терпи, козак, отаман будеш*” вказує на прагнення козаків стати при владі, аби реалізувати свої здібності, показати себе мужнім та мудрим керівником. Ця та інші приказки вказують на суттєву рису українського менталітету – *козацькість*. Дане поняття містить серед іншого такий компонент, як волелюбність, яка набула розвитку на тлі української природи (“*степ та воля – козацька доля*”, “*коли козак в полі, то він на волі*”). Як відомо, українці завжди надавали перевагу особистій свободі (“*хоч спина гола – та своя воля*”).

Включення до складу українських прислів'їв та приказок топонімів допомагає реалізувати досвід попередніх поколінь, втілити через одне слово цілу низку асоціацій, прагнень, уявлень, які імпліцитно включено до семантики топоніма-символу.

Однією з найвизначніших з точки зору української історії місцевостей є *Січ*, закріплене в віках ім'я для адміністративного й військового центру *Запорожжя* [3:2,747]. Повна назва – *Запорізька Січ* – у текстах прислів'їв і приказок не вживається. Поряд з цією назвою часто стоїть онім *Великий Луг*, що іменує

комплекс Дніпрових плавнів на лівому березі ріки[3:1, 222]. Козаки, вільні люди, які були втіленням народної мрії про волю[6,65], називали **Запорожжям** окрему територію, незалежну від сусідніх, *вільну козацьку сторону* (“славний козак Залізняк – славнішеє Запорожжя”) та *власне Січ* (“бідний, бідний, пане Степане: не попав, небоже, на Запорожжя, не найшов гаразд шляху” – про Степана Потоцького, який потрапив у полон і скоро помер[1,368] після битви на Жовтих Водах). Саме в **Лузі** знаходили захист і притулок запорожці. “Як козак у Лузі” кажуть про людину, яка знаходиться у безпеці. Незважаючи на важкі умови життя, *Запорожжя* вабило до себе козаків[1,114], оскільки це було гарантією свободи (“*піду на Низ, щоб ніхто голови не гриз*”). **Запоріжжя** для українців не просто географічна назва, але символ волелюбства.

Найчастотнішою назвою є, звичайно, **Січ**, яку справедливо називають *козацькою матір'ю* (“*наш Луг – батько, а Січ – мати, от де треба помирати*”). Онім **Січ** – маркована назва, що дозволило Е.С.Отіну віднести цю власну назву до групи узуальних конотативних ергонімів[7, 124]. Основним відтопонімічним значенням виступає “*козацька вольниця*”, інакше – “*козацький дім*”, “*козацька доля*”: “*козаку не втекти від Січі*”, “*хто любить піч, тому ворог Січ*”, “*чи то можна Січ віддати за спасибі*”. Формулою привітання у козаків були такі слова: “*пугу! пугу! – козак з Лугу*”, за що П.Куліш порівняв запорожців з “*хижим птаством на степу*”[5,51]. Зберігаючи пряме значення, ці вислови не можуть увійти до активного фонду мови і вважаються не актуальними зараз [8, 47]. Але вони безцінні з точки зору історії та етнографії, тому що дають можливість змодельювати поняття про даний об'єкт на матеріалі, що дійшов до нас з тих часів, подібно до історичних пісень. Персоніфікація, називання *матір'ю* як реалізація семи “*родинність*” в повній мірі виражає ставлення до **Січі**, а сама назва набуває символічного звучання. Одним з основних засобів передачі інформації історико-культурного плану є алюзія. У вислові “*і на Січі мудрий німець картопельку садить*” йдеться про події після зруйнування **Запорізької Січі**: ці землі заселили німецькі колоністи (згадаємо рядок народної пісні: “*Катерино, вража бабо, що ти наробила, Степ широкий, край веселий ще й занастила...*”). Вираз перейшов до розряду приказок ще у ХІХст., вважається народним, хоча має автора. У поемі “*І мертвим, і живим...*” Т.Г.Шевченко писав:

І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя...

[9:1,312]

Домінантними у семантиці онімів виступають семи “*дім*”, “*козак*”, “*слава*”, “*вільність*”, хоча останній з наведених прикладів вимагає уточнення “*колишній дім для колишніх козаків з колишньою славою і волею*”.

Найпомітніше місце в історії України займає війна 1648-1654рр.

Багато народних творів різних жанрів про козацтво з'явилося в ці часи. Найголовніші битви оспівані народом. Зафіксовано і кілька приказок: “*під Корсунем родилася, на Пиляві хрестилася*”, “*були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява*”. Головний акцент робиться на тому, що це переможні для української армії битви, поляки ж раз у раз зазнавали поразки (“*це той пан Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки*”). Топоніми тут виступають головним чином не як назви конкретних географічних об'єктів – вони *метонімізуються*, позначаючи *назву битви* (це окремих розряд онімів – *хрононіми*), зберігаючи при цьому співвіднесеність з об'єктом, назвою якого вони є.

Прирошення семи “*родинність*” до семантики онімів за рахунок реалізації асоціацій відбувається і у вислові “*Січ – мати, а великий Дніпр – батько*”. Приказка відоміша в іншому вигляді: “*Січ – мати, а Великий Луг – батько*”. Така варіація власних назв цілком виправдана з історичної та географічної точки зору: кожна з них номінує територію, на якій була розташована *Січ*. Правда, при цьому відбувається *звуження* географічного значення оніма – в даному разі номінується лише *частина ріки* (пор. “*в мене батьків сім байдаків, а восьмий нагружається коло Дніпра*”). Але саме ця частина ріки займає найпочесніше місце в народній свідомості.

Стаючи фольклоронімами, топоніми сприймаються як частина цілого. З одного боку, ціле вимагає від оніма не лише бути назвою об'єкта або орієнтиром у просторі (тобто вказувати маршрут або якийсь пункт подорожі), але повноти характеристики, асоціативності. З іншого боку, сам топонім має основні та периферійні семи, містить історично-соціальні асоціації, здатний реалізуватися і як слово з прямим значенням, і як троп, здатний мати узуальне (словникове) значення та актуальне. При чому значущість його залежить від багатьох факторів: знаності, популярності, суспільної важливості названого об'єкта. Важливими витупають культурно- чи соціально-інформативна функції, а також образна, коли онім уособлює щось, переносно називає (*Великий Луг, Дніпро, Корсунь, Пилява*). Розглянуті нами топоніми несуть традиційну асоціативність, стереотипність сприйняття, чим зумовлюється процес заміни у свідомості мовця первинного значення конотативним, символічним: *Дніпро* – символ України, *Січ* – козацтво, *Запоріжжя* – воля, *Жовті води* – перемога.

2. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1985. – 451с.
3. Енциклопедія українознавства: В 11т. – К.: Глобус, 1994. – Т.1-2.
4. Карпенко Ю.А. Проблемы типологии литературной ономастики: Имена собственные в поэзии Беллы Ахмадулиной и Лины Костенко// Літературна ономастика української та російської мов: Взаємодія, взаємозв'язки: Зб.наук. пр. – К.: НМК ВО, 1992. – С.92-102.
5. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року: Роман. – К.: Котигорошко, 1993. – 160с.
6. Наливайко Д. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495с.
7. Отин Е.С. Типология коннотативных онимов и их производных// Укра-їнська пропріальна лексика: Матеріали наук.семінару 13-14 вересня 2000р. – К.: Кий, 2000. – С.122-128.
8. Скрипник Л.Г. Фразеология украинского языка: Автореф. дисс. д-ра филол. Наук. – К.: Изд-во АН УССР, 1974. - 79с.
9. Шевченко Т. Твори: В 3т. – К.: Держвидав, 1961. – Т.1.